

Tézisfüzet

Zsengellér József

Ókori jahvista csoportok a bronzkortól Johannész
Hürkanoszig (Kr. e. 1500–104).
Korabeli forráselemzés

című MTA doktori disszertációjához

2023.

I. fejezet

A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása és előzményei

Az ókori Izrael vallástörténete permanensen jelenlévő, a jahvizmus kialakulása periodikusan visszatérő témája az ókori Kelet vallástörténeti vizsgálódásainak. A keresztény bibliatudomány némileg apologetikus igénye mellett a modern Izrael eleinte inkább hazafias, majd manapság már inkább kritikai tudományos érdeklődése nyomán fejlődött szentföldi/izraeli/palesztinai, illetve az ókori közel-keleti régészet eredményei folyamatosan újabb és újabb adatokat szolgáltatnak, melyek időről időre átírják a korábbi tudományos megállapításokat. A 2000-es években a Garizim-hegyen feltárt s(z)amaritánus templom egy ilyen jelentős felfedezés, mely – ugyan szép lassan, de – megváltoztatja a korábbi tudományos *status quot*. A perzsa-hellenisztikus kor fordulója körül ennek nyomán újonnan kialakuló „Yahwistic diversity” vizsgálódás korban ellenpólusa a szintén újra beindult „origins of Yahwism” kutatás. Érdeklődésemet a két kutatás közötti hasonlóság keltette fel, mivel – dacára annak, hogy az egyik a meglévő jahvizmusok eltéréseit, a másik a megszülető jahvizmus kialakulásának különböző lehetséges módjait vizsgálja, – mindkettő az egyediséget próbálja megragadni. Így vetődik fel a kérdés, van-e olyan egyes számban, hogy jahvizmus, vagy definiálhatók-e a különböző, önálló jahvizmusok? Alapfeltevésem ez utóbbi. A kutatásban ugyan már egy ideje jelen van a *polijahvizmus* terminus egy-egy korszakon belüli jelenség leírására, ám véleményem szerint nem csupán egy adott korra értelmezve lehet és kell használnunk ezt a többszámot, hanem általános érvénnyel. Írásomban ezért arra teszek kísérletet, hogy ezt a két új kutatási vonalat egy mederbe terelve láttassam a jahvizmus különböző formáit korszakokon és eltérő helyszíneken át.

Értekezésem célja tehát, hogy önállóan mutassam be a JHWH istenséget tisztelő ókori csoportokat. Éppen ezért nem a jahvizmus történetét írtam meg, de nem is izraeli vallástörténetet vázoltam fel. A vizsgálandó időszakot négy nagy korszakra osztottam fel: a bronzkor, a vaskor, a keleti birodalmak (asszír, babilóni és perzsa) kora, végül a hellenisztikus kor. Ennek mentén fejtem fel a megjelenő jahvizmusokat.

Az első, bevezető fejezetben magának a JHWH-névnek a problematikáját mutatom be. Két irányból szükséges megvizsgálni az isten nevet, egyrészt jelentése felől, másrészt használata felől. A jelentést a morfológián keresztül igyekszem megfogni, bár itt csupán a meglévő elméletek csoportosításában, nem pedig tartalmában

tudok újdonságot felmutatni. A használatot pedig egy rövid, korszakokon átívelő vizsgálatban láttatom.

A második fejezetben a bronzkor két, eltérő helyen fellelt írásos szövegemlékeit vetem össze a korabeli régészeti és ikonográfiai forrásokkal.

A harmadik fejezetben a vaskori szövegforrások sziro-palesztinai kontextusát vizsgálom a politikai változások figyelembevételével.

A negyedik fejezetben a keleti birodalmak, az Asszír, Babiloni és a Perzsa Birodalom területén működő jahvizmusokat tárom fel, melyek túlmutatnak a korábbi „fogság” terminológiáján.

Az ötödik fejezet a hellenisztikus kor politikai, nyelvi és kulturális változásai közepette mutatja be az önálló, össze- vagy éppen széttartó jahvizmusokat.

A kutatás előzményei

A fent bemutatott megközelítésben tudtommal még nem vizsgálta a kutatás ezt a tárgykört, így itt most az értekezés legfontosabb csomópontjainak aktuális kutatási háttérét vázoló fel.

A jahvizmus történetével igen sokan foglalkoztak, melyből kiemelkedik Johannes Cornelius De Moor, *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism* (1990/1997²), illetve Mark S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (1990) és *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* (2000) című írásai, akik bár más földrajzi irányból közelítve, de alapvetően a jahvizmus sziro-palesztinai megjelenésére koncentrálnak dolgozzák fel a meglévő forrásokat, összevetve azokat a bibliai anyagokkal. Az eredet tekintetében ezt a két irányt megtartva újabb régészeti, nyelvészeti és irodalmi meglátásokkal bővítik a Jürgen Oorshot – Markus Witte szerkesztette *Origins of Yahwism* (2017) kötet szerzői, akik mentén egy ún. „berlini iskola” is kialakult ebben a kérdésben. A Kuntillet 'Adzsrud-i és Khirbet el-Qom-i feliratok alapján detektált izraeli *polijahvizmus* (Zeev Meshel, 1976) a bibliai Izrael vallástörténetének rétegzettebb, és a régészetre jobban figyelő feldolgozását vontta maga után mint John S. Holladay, „Religion in Israel and Judah Under the Monarchy: An Explicitly Archaeological Approach” (1987) vagy Rainer Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* (1992) és Ziony Zevit, *Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallaxic Approaches* (2001). Időközben végbement az izraeli/közel-keleti régészet forradalma is és a William Dever névvel fémjelzett visszafogottabb, illetve Israel Finkelstein névvel fémjelzett radikálisabb irány a tárgyi leletek kormeghatározásával kapcsolatos, illetve azok történelmi értékelésében jelentkező változások új dimenzióba helyeztek régebbi leleteket is.

A s(z)amaritánusok eredetével foglalkozó kutatás, melyben magam is aktívan részt veszek már 1993 óta, jelentős változást jelent az aktuális bibliai kutatásokban. Yitzhak Magen feltárásai nyomán „Mount Gerizim. A Tempel City” (2000) világossá vált, hogy már a perzsa kor derekán állt egy jelentős méretű JHWH-templom a Garizim hegyén, aminek léte átírja mind a közigazgatási, mind a vallási viszonyokról korábban az *abar nahara* satrapiáról megfogalmazottakat (Knoppers, Dušek, Schorch, Hensel). Nem csak a közös Tóra, de a két jahvizmusnak a dinamikája is kezd az újabb kutatások homlokterébe kerülni, amit jól mutat Benedikt Hensel, szerkesztette *Yahwistic Diversity and the Hebrew Bible. Tracing Perspectives of Group Identity from Judah, Samaria, and the Diaspora in Biblical Traditions* (2020) kötet is.

Az *Amherst 63 papyrusz* publikálása (Karel van der Toorn 2018) Elephantiné újrafelfedezéséhez (Gard Granerød, *Dimensions of Yahwism* 2016, Bob Becking, *Identity in Persian Egypt* 2020), illetve az *Al-Jabuduban* és környékén élők ékírásos szerződéseinek megtalálása és publikálása (Laurie E. Pearce, – Cornelia Wunsch, *Documents of Judean Exiles* 2014) révén a keleti birodalmakban különböző helyeken válnak detektálhatóvá jahvisták és elkezdődött vallásgyakorlatuk feltérképezése is.

A hellenista korszak kutatásának korábbi Qumrán általi meghatározottsága a közösség írásain túli szövegek felé fordult a 21. századdal. A Ben Szira (Beentjen, Corley, Wright, Reiterer), 1–3 Makkabeusok (Doran, Schwartz, Piotrkowski), a Szibillák (Collins), Tobit (Ego, Macatangay), az Ariszteász-levél (Wright), sőt Josephus (Mason), új irányú vizsgálatai a korábbi politikai és vallási viszonyok átértékelését indikálják. A korábban judaizmusként definiált jahvista vallásosság Neusner (*The Way of Torah: An Introduction to Judaism* 1970), majd Boccaccini (*Roots of Rabbinic Judaism* 2002) által átfogalmazott definíciói folyamatos változásban vannak (Collins, *The Invention of Judaism* 2017), de egyértelműen egy sokszínű vallásosságot tárnak fel.

II. fejezet

Források és alkalmazott módszerek

Az értekezés tudományterületi elhelyezése okán, de a téma kérdésfelvetésének értelmében is sajátos megközelítési módot választottam. Történeti és vallástörténeti módszerekkel fordulok az adott korhoz, vagyis egyik munkahipotézisem, – amint az értekezés alcíme is jelzi – hogy a korabeli források alapján már fel lehet tárni (bizonyos mértékig) az ókori jahvista csoportokat. Következésképpen a bibliai szöveg, mint viszonylag későn véglegesülő forrás csak a két utolsó fejezetben jelenik meg. Az elsődleges források a régészet által felszínre hozott epigráfiai leletek, egyiptomi, moábi, arámi, asszír és babilóni uralkodók feliratai (III. Amenhotep, I. Szeti, II. Ramszesz, III. Ramszesz, Mésa, Hazaél, III. Sulmánu-asarídu, III. Adad-nírári, III. Tukultí-apil-Esarra, II Sarrukín, Kürosz, Kambüszész), hivatalos dokumentumok (samáriai osztrakonok, Babilóni krónika, Weidner-táblák, Szippari Arih-család archívuma, Al-Jahudu-i ékírásos táblák, Murasú-archívum, hefcibai felirat), cseréplevelek (aradi és lákisi levelek, elefantinéi osztrakonok), papirusz szövegek (I. és VI. Anastasi-papirusz, Harris-papirusz, elefantinéi papiruszok, *Amberst 63 papirusz*, a Ketef-Jeriko és Wadi ed-Dalijhe papiruszok), sírfeliratok (Khirbet el-Qom-i és Ketef-Hinnom-i sírfeliratok, egyiptomi zsidó epitáfiumok görögül), dedikációs szövegek (Kuntillet 'Adzsrud-i szövegek, lákisi oltárfelirat, garizimi fogadalmi szövegek, déloszi feliratok), vallásos iratok (ugariti ékírásos táblák, Én-Gedi barlangfelirat, qumráni kéziratok, Ben Szira, Tobit, Bölcsességek, Szibillák, József és Aszeneth, Misna), pecsétek és pecsétnyomók és a pénzfeliratok. A történetírások (Abdériai Hekataiosz, 1-2Makkabeusok, Ariszteász-levél, Josephus, Philón) a vallásos iratok egy részéhez hasonlóan nem vagy nem egészében valódi korabeli források, de egyértelműen a vizsgált korszakokhoz kapcsolódnak. Feldolgozásuknál ezt a szempontot is figyelembe vettem. A szöveges forrásokat (ahol nem volt megfelelő meglévő magyar fordítás) fordítás és részletes kormeghatározás után a típusuknak megfelelő szövegelemzéssel vizsgáltam meg, mely alapján kontextusukban, illetve az adott csoportra vonatkozó információjuk alapján értékeltem őket. Természetesen a források töredékessége sok esetben még egymás mellé állítva sem szolgáltatott teljes képet egy-egy csoport vallási elképzeléséről vagy vallásgyakorlatáról, de arra már mindenképpen elégségesek voltak, hogy a további források adataival kiegészülve egy közelítő meghatározást meg lehessen fogalmazni a segítséggel.

A forráselemzés egyik alkalmazott módszere az onomasztika volt, vagyis a szövegekben megjelenő nevek, teofór névformák vizsgálata, melyek nemcsak a névhasználat formáit, a névadási gyakorlatot, vagy a háttérben meghúzódó vallási kötődést, de a korabeli kulturális hatások eredményét is jól mutatják. A nyelvi mellett statisztikai elemzést is alkalmaztam.

A pecsétek, pecsétnyomók vizsgálata, valamint a numizmatikai elemzés kettős szerepet is betöltött. Egyrészt szövegeik, neveik alapján kormeghatározást és onomasztikai következtetéseket lehet tenni, másrészt a rajtuk lévő képi ábrázolás már az ikonográfiai vizsgálódás részét is képezi. A képi megjelenítések igen fontos adalékkal szolgálnak az adott kor, illetve az őket készítő társadalmi formációk vallási képzetéről, kulturális beágyazottságáról. Ám a készítésükre képes mesterek/iskolák viszonylagosan szűk köre miatt óvatosan kell bánni a messzemenő következtetésekkel.

Végül maguknak a régészeti ásatásoknak és feltárt tárgyi emlékeknek a vizsgálata révén lehet meghatározni azokat a településeket, melyekben kultuszi célú épületek voltak. A vallási cselekményekre utaló tárgyak és maradványok lelőhelyei alapján elkülöníthetők a nyilvános vagy magáncélú vallásgyakorlás terei. Mindezek segítségével definiálhatók a kultuszi központok, a kultuszi hálózat részét képező városok, falvak és erődök, melyek az adott jahvizmus gyakorlásának határait is kijelölik.

Azokban a fejezetekben, melyek a kanonikus bibliai könyvek által lefedett történeti korszakról szólnak sajátos módszertant alkalmaztam. A részletes történeti és vallástörténeti elemzésemet követően egy-egy exkurzusban összefoglaltam az adott korszak, illetve csoport vallásosságáról alkotott bibliai bemutatást, illetve felsoroltam a kutatók azzal kapcsolatos legfontosabb vallástörténeti elméleteit. Ezáltal egy olyan összehasonlító horizontot hoztam létre, mely együtt láttatja a bibliai/izraeli vallástörténetet saját kutatásaim eredményével.

III. fejezet

Új tudományos eredmények tételes összefoglalása

1. A jahvizmus nem egy adott helyhez köthető nagyjából monolit vallási közösség definíciója, hanem a JHWH-t különböző korokban, különböző helyszíneken istenüknek vallók sajátos, változatos vallásossága. Éppen ezért vagy jahvista csoportokról, vagy jahvizmusokról lehet beszélni.
2. A Tízparancsolat 3. parancsolatának tiltása nem a יהוה istennév kimondására vonatkozott, hanem kifejezetten az eskütétel- és átokmondás eseteire.
3. A tetragrammatonnak a kimondása akkor vált problémássá és fokozatosan tabuvá, amikor a szent szövegeket más nyelvre is le kellett fordítani. Amikor már nemcsak az azt vallásos tisztelettel használók, de mások is ki tudták ejteni a szent Nevet, olyanok, akik nem voltak tisztában annak szentségével és hatalmával.
4. Különböző korokban és helyszíneken önálló jahvizmusokat detektálhatunk, melyek eredete nem mindig tisztázható, de független létük és sajátos gyakorlatuk egyértelműen kimutatható. A bronzkor és a Kr. e. 2. század vége között legalább 12 önálló jahvizmust határozhatunk meg: saszu (?), ugariti (?), izraeli, júdai, elephantinei, babilóni, samáriai, jehudi, júdeai, garizimi, alexandriai, leontopoliszi, judaizmus, s(z)amaritánus.
5. A JHWH-ra utaló bronzkori szövegek aktuális vallási közösséget nem mutatnak fel.
6. Az elsőként önállóan definiálható jahvista csoport az Omridinasztia izraeli jahvizmusa a Kr. e. 9. században Samária központtal. A Kr. e. 8. századra az izraeli jahvizmus JHWH több manifesztációját is tisztelve polijahvista gyakorlatot mutat, számos templommal, melyekben JHWH női párjaként Aserát is tisztelték.
7. A júdai jahvizmus legkorábban a Kr. e. 8. századtól detektálható, több jelentős templommal, illetve JHWH mellett Aserá tiszteletével. Második korszaka Szín-ahhé-Eriba Kr. e. 701-es hadjáratát követően több teológiai változást is hoz, de kultuszi jellegét tekintve megmarad politemplista gyakorlata.
8. Elephantinébe az asszír kortól a perzsa kor közepéig minden jahvizmusból érkezettek csoportok, akiket irányítottan telepítettek le ide. Vallásgyakorlatukat minden betelepülő csoport módosította. Kapcsolatban, de nem függő viszonyban álltak más jahvista csoportokkal.
9. A „babilóni fogságban” a különböző helyekre más-más szociológiai rétegbe tartozó júdai jahvisták kerültek. Az eddig

megtalált szövegekben vallásosságukat csupán jahvista neveik megtartása mutatja.

10. Ezékiel könyve alaprétégeiben az üzenet lényege Isten neve, a szent név, a tetragramaton. A hozzá kapcsolódó jahvista közösséget pedig בית ישראל-ként határozza meg Ezékiel, összekötve az izraeli és júdai jahvizmus korábbi követőit és megteremtve a jeruzsálemi jahvizmus kizárólagosságának eszméjét.
11. A samáriai JHWH-tisztelet hangsúlya a garizimi templom felépülésével a provincia keleti felébe tevődött át.
12. A perzsa korban mind Samerin, mind Jehud provinciában két-két templom működött. Samária mellett a Garizimon, Jeruzsálem mellett Lákisban, vagyis nem tartható a Deuteronomium használata alapján feltételezett monotemplizmus elképzelése.
13. A perzsa korban létrejött egy rövid ideig tartó szintézis a palesztinai (jehudi, samáriai és talán edomita és ammonita) jahvizmusok között, mely megszövegezte a Tórát. A korszak végére azonban megbomlott a teológiai szintézis és (újra) eltávolodtak egymástól ezek a jahvizmusok.
14. Johannész Hürkanosz a zsidóság önazonosságának megalakítója. Politikailag visszahódítja a fogság előtti Júda és Izrael területét (Galilea kivételével). Az ezeken a területeken élőket különböző módon, de igyekszik beépíteni az „új izraeli” társadalomba. Kialakítja az ország adminisztratív irányítását és annak központi szervét, a מְדִינָה-t, létrehozva ezzel a később Szanhedrinnek nevezett politikai és vallási vezető testületet. Integrálja ebbe a vezetésbe az ekkorra kialakult és a vallási életben aktívan működő csoportokat, irányzatokat, a farizeusokat és a szadduceusokat. Főpapsága révén a jeruzsálemi templom teológiailag az egyetlen legitim JHWH templommá (monotemplizmus), a júdeai jahvizmus lelki, politikai és szellemi központjává válik, melynek teológusai elkezdik rögzíteni a meglévő szent szövegek később maszorétának nevezett szövegformáját. Mindezek véghezvitele alapján Hürkanoszt a judaizmus atyjának nevezhetjük.
15. Qumrán ugyan meghatározható egy partikuláris jahvizmusként, mivel elszakadt és újra nem simult bele egy másik (a júdeai) jahvizmusba, ugyanakkor a judaizmus egyik ágának is tekinthető, mivel folyamatos interakcióban van azzal.
16. A garizimi jahvistákat Johannész Hürkanosz templomrombolása nem tudta integrálni a júdeai jahvizmusba, éppen ellenkezőleg, annak hatására erőteljesebb sajátosságokat kialakítva váltak a ma is ismert s(z)amaritánusokká.

17. Az alexandriai jahvizmus meghatározó szerepet töltött be abban, hogy a görög világ megismerhette a jahvizmust. A Tóra görög fordítása mellett a Ben Szira görög szövege és a Salamon bölcsességei voltak szentírási hozzájárulásai. A Septuaginta néven ismert gyűjtemény a maga teljességében nem ennek a jahvizmusnak és nem ebből a korból származó produktuma. A ma ismert zsinagóga fogalma viszont úgy tűnik, tőlük származik.
18. A hellenisztikus kor egyik meghatározó tematikája, a legitim főpapság kérdése mentén létrejött leontopoliszi jahvizmus ékes példája annak, hogy a Tóra és a Próféták alapján legitim módon építhető egy Jeruzsálemen kívüli (ráadásul egyiptomi!) JHWH-templom. Az itteni közösséghez három saját irat, a József és Aszenet, a 3. Szibilla könyv és a 3. Makkabeusok könyve kapcsolható.
19. Tobit könyve egy összetett szerkesztésű szöveg, melynek (feltehetően) utolsó redakciója az északi deportáltak alap-történetét Ezékiel könyve üzenetének folytatásaként úgy módosítja, hogy JHWH igaz tiszteletét az északi izraeliek a jeruzsálemi templomban gyakorolják majd. Ezzel diszkvalifikálja a garizimi jahvizmust és egyben propagálja a júdeai jahvizmust.

IV. fejezet

A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

- „Personal Names in the Wadi ed-Daliyeh Papyri”, *Zeitschrift für Althäbraistik* 9 (1996) 182–190.
- Az igazi izraeliták* (Simeon könyvek 3), Pápa, PRTA, 2004, 14–16.
- „A Samaritánus Pentatuchus”, in Zsengellér, József, *Az „igazi” izraeliták. Tanulmányok a samaritánus közösség ókori történetéről és irodalmáról* (Simeon könyvek 3), Pápa, PRTA, 2004, 57–76.
- „Maccabees and Temple Propaganda”, in Xeravits, G. – Zsengellér, J. (szerk.), *The Books of the Maccabees. History, Theology, Ideology* (Journal for the Study of Judaism Supplements 118), Leiden, Brill, 2007, 181–195.
- „Does Wisdom Come from the Temple? Ben Sira’s Attitude to the Temple of Jerusalem”, in Xeravits G. – Zsengellér J. (szerk.), *Studies in the Book of Ben Sira, Papers of the Third International Conference on the Deuterocanonical Books, Pápa, Hungary, 18-20 May, 2006* (Journal for the Studies of Judaism Supplements 127), Leiden, Brill, 2008, 187–202.
- „Kutatási beszámoló az ’északi tradíció’ kérdésköréről”, in Schweitzer J. – Zsengellér J. (szerk.), *Hebraisztikai tanulmányok* (Studia Hebraica Hungarica 1), Budapest, L’Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2009, 91–106.
- „Strange Prophet behind the Scenes. Balaam’s Anonym Prophecies as Key Texts of the Messianic Ideas and Biblical Interpretation of the Qumran Community”, in Xeravits, G. – Dusek, J. (szerk.), *The Stranger in Ancient and Mediaeval Jewish Tradition*, (Deuterocanonical and Cognate Literature Studies 4), Berlin, de Gruyter, 2010, 160–184.
- „Egytemplomúság – A kultuszhely kizárólagossága Izrael teológiájában és vallásgyakorlatában”, in Uő., *Textus és Kontextus. Az Ószövetség megértésének lehetőségei* (Coram Deo), Budapest, L’Harmattan, 2011, 130–187.
- „Zsidó irányzatok Dániel könyvének hátterében?”, *Axis* 3 (2014) 39–47.
- „Az emberáldozat formái az ókori Közel-Keleten és azok kiváltása a JHWH-vallásban,” *Orpheus Noster* 6 (2014) 75-90. = in Zsengellér József, *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig* (Károli Könyvek Tanulmánykötet) Budapest, L’Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2021, 11–24.
- „Call a Scribe: Amos 7,10-11 and Ancient Near Eastern Prophetic Letters”, in Kókai Nagy, V. – Egeresi, L. S. (szerk.), *Propheten der Epochen = Prophets During the Epochs. Festschrift für István Karasszon zum 60. Geburtstag / Studies in Honour of István Karasszon for his 60th*

- Birthday* (Alter Orient und Altes Testament 426), Münster, Ugarit Verlag, 2015, 71–87.
- „The Samaritan Diaspora in Antiquity”, *Acta Antiqua* 56 (2016) 157–175.
- „Júda és József – a közös ház lakói a perzsa és hellenisztikus korban”, *Pannonhalmi Szemle* 25 (2017) 5–14. (= in Zsengellér József, *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig. Vallástörténet és teológia az Ószövetségben* [Károli Könyvek], Budapest, KRE–L’Harmattan, 2021, 51–60).
- „A Septuaginta (LXX) és a zsidó alexandriai kánon mítosza”, in Hidvégi M. (szerk.), *Oriental Studies and Interfaith Dialogue: Essays in Honour of József Szécsi*. Budapest, L’Harmattan, 2018, 289–298.
- „Samaritan Persecution in the Hellenistic Period According to Josephus Flavius”, in Allen, N. P. L. – Jordan, P. – Zsengellér, J. (szerk.), *Passion, Persecution and Epiphany in Early Jewish Literature*, London – New York, Routledge, 2020, 235–250.
- „Creatio ex fermento rubro? Az elephentínéi jehudi közösség eredete”, *Ókor* 20 (2021) 11–25.
- „Fate of a Temple: Ruler Contra Deity”, in Allen, Nicholas P. L. – Jordaan, Pierre (szerk.), *Rethoric in 2 Maccabees: Challenging God*, Newcastle, Cambridge Scholars, 2021, 165–189.
- Manassé imája. Egy bibliai apokrif karrierje* (Lectio divina), Bakonybél – Budapest, Szent Mauricius Monostor – L’Harmattan, 2021.
- „Aháb és az Omri dinasztia: Izráel születése”, *Collegium Doctorum* 18 (2022) 25–41.
- „Johannész Hürkanosz a judaizmus atyja. Királyi életrajz vallástörténeti dimenzióban”, *Collegium Doctorum* 18 (2022) 73–89.
- „The Identity of ‘Israel’ in the Book of Tobit. How to Create and Ethnos?”, in De Troyer, K. – Reif (Egger-Wenzel) R. (szerk.), *What Makes a People?* (Deuterocanonical and Cognate Literature Yearbook 2021/22) Berlin, de Gruyter, 2023 (megjelenés alatt).
- „Jewish Troops in Foreign Wars in the Hellenistic Period According to Josephus”, in Kókai Nagy V. (szerk.), *Peace and War in Josephus/Friede und Krieg bei Josephus* (Deuterocanonical and Cognate Literature Studies), Berlin de Gruyter 2023 (megjelenés alatt).
- „Egy történelmi töredék az asszírkori Izraelből: Amherst Papyrusz 63 XVII 1–6”. *Ókor* (előkészületben).